॥ श्रीहरि ॥

॥ श्री भावार्थदीपिका ॥

॥ अध्याय सातवा ॥

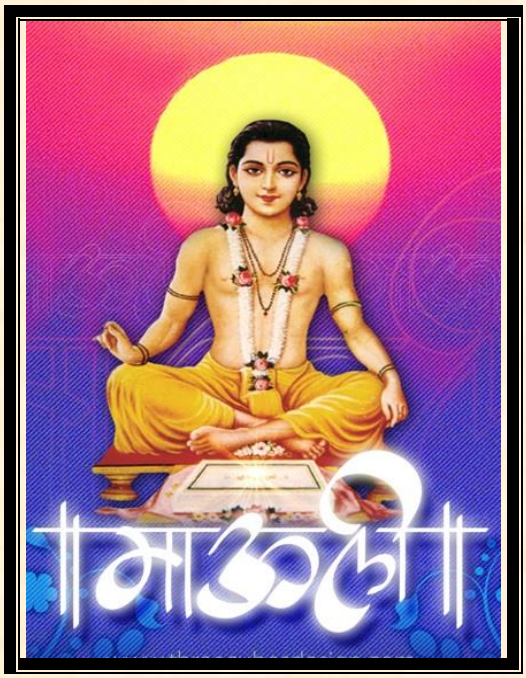

*****

हेचि आम्हां करणे काम ।

बीज वाढवावे नाम ॥

*****

संतचरणरज

बाळकृष्ण प्रकाश कदम

जय हरि सांस्कृतीक प्रतिष्ठान, सोलापूर

॥ अध्याय सातवा ॥
॥ ज्ञानविज्ञानयोगः ॥

श्रीभगवानुवाच ।
मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २॥

आइका मग तो श्रीअनंतु । पार्थातें असे म्हणतु ।
पैं गा तूं योगयुक्तु । जालासि आतां ॥१ ॥
मज समग्रातें जाणसी ऐसें । आपुलिया तळहातींचें रत्न जैसें
। तुज ज्ञान सांगेन तैसें । विज्ञानेंसीं ॥ २ ॥
एथ विज्ञानें काय करावें । ऐसें घेसी जरी मनोभावें ।
तरी पैं आधीं जाणावें । तेंचि लागे ॥ ३ ॥
मग ज्ञानाचिये वेळे । झांकती जाणिवेचे डोळे ।
जैसी तीरीं नाव न ढळे । टेकलीसांती ॥ ४ ॥
तैसी जाणीव जेथ न रिघे । विचार मागुता पाउलीं निघे ।
तर्कु आयणी नेघे । आंगीं जयांच्या ॥ ५ ॥
अर्जुना तया नांव ज्ञान । येर प्रपंचु हें विज्ञान ।
तेथ सत्यबुद्धि तें अज्ञान । हेंही जाण ॥ ६ ॥
आतां अज्ञान अवघें हरपे । विज्ञान निःशेष करपे ।
आणि ज्ञान तें स्वरूपें । होऊनि जाइजे ॥ ७ ॥
जेणें सांगतयाचें बोलणें खुंटे । ऐकतयाचें व्यसन तुटे ।

हें जाणणें सानें मोठें । उरों नेदी ॥ ८ ॥
ऐसें वर्म जें गूढ । तें किजेल वाक्यारूढ ।
जेणें थोडेन पुरे कोड । बहुत मनींचें ॥ ९ ॥

मनुष्याणां सहस्त्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३॥

पैं गा मनुष्यांचिया सहस्त्रशां- माजी विपाइलेयाची धिंवसा।
तैसें या धिंवसेकरां बहुवसां । माजीं विरळा जाणे ॥ १० ॥
जैसा भरलेया त्रिभुवना- । आंतु एकएकु चांगु अर्जुना ।
निवडूनि कीजे सेना । लक्षवरी ॥ ११ ॥
कीं तयाही पाठीं । जे वेळीं लोह मांसातें घांटी ।
ते वेळीं विजयश्रियेच्या पाटीं । एकुची बैसे ॥ १२ ॥
तैसें आस्थेच्या महापुरीं । रिघताती कोटिवरी ।
परी प्राप्तीच्या पैलतीरीं । विपाइला निगे ॥ १३ ॥
म्हणौनि सामान्य गा नोहे । हें सांगतां वडिल गोठी आहे ।
परी तें बोलों येईल पाहें । आता प्रस्तुत ऐकें ॥ १४ ॥

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४॥

तरी अवधारीं गा धनंजया । हे महदादिक माझी माया ।
जैसी प्रतिबिंबे छाया । निजांगाची ॥ १५ ॥
आणि इयेतें प्रकृति म्हणिजे । जे अष्टधा भिन्न जाणिजे ।
लोकत्रय निपजे । इयेस्तव ॥ १६ ॥

हे अष्टधा भिन्न कैसी । ऐसा ध्वनि धरिसी जरी मानसीं ।
तरी तेचि गा आतां परियेसीं । विवंचना ॥ १७ ॥
आप तेज गगन । मही मारुत मन ।
बुद्धि अहंकारु हे भिन्न । आठै भाग ॥ १८ ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५॥

या आठांची जे साम्यावस्था । ते माझी परम प्रकृति पार्था ।
तिये नाम व्यवस्था । जीवु ऐसी ॥ १९ ॥
जे जडातें जीववी । चेतनेतें चेतवी ।
मना करवीं मानवी । शोक मोहो ॥ २० ॥
पैं बुद्धीच्या अंगीं जाणणें । तें जिये जवळिकेचें करणें ।
जिया अहंकाराचेनि विंदाणें । जगचि धरिजे ॥ २१ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६॥

ते सूक्ष्म प्रकृति कोडें । जैं स्थूळाचिया आंगा घडे ।
तैं भूतसृष्टीची पडे । टांकसाळ ॥ २२ ॥
चतुर्विध ठसा । उमटों लागे आपैसा ।
मोला तरी सरसा । परी थरचि आनान ॥ २३ ॥
होती चौयांशीं लक्ष थरा । येरा मिती नेणिजे भांडारा ।
भरे आदिशून्याचा गाभारा । नाणेयांसी ॥ २४ ॥
ऐसें एकतुके पांचभौतिक । पडती बहुवस टांक ।

मग तिये समृद्धीचे लेख । प्रकृतीचि धरी ॥ २५ ॥
जे आखूनि नाणें विस्तारी । पाठी तयाची आटणी करी ।
माजीं कर्माकर्माचिया व्यवहारीं । प्रवर्तु दावी ॥ २६ ॥
हें रूपक परी असो । सांगों उघड जैसें परियेसों ।
तरी नामरूपाचा अतिसो । प्रकृतीच कीजे ॥ २७ ॥
आणि प्रकृति तंव माझ्या ठायीं । बिंबे येथें आन नाहीं ।
म्हणौनि आदि मध्य अवसान पाहीं । जगासि मी ॥ २८ ॥

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७॥

हें रोहिणीचें जळ । तयाचें पाहतां येइजे मूळ ।
तैं रश्मि नव्हती केवळ । होय तें भानु ॥ २९ ॥
तयाचिपरी किरीटी । इया प्रकृती जालिये सृष्टी ।
जैं उपसंहरूनि कीजेल ठी । तैं मीचि आहें ॥ ३० ॥
ऐसें होय दिसे न दिसे । हें मजचि माजीं असे ।
मियां विश्व धरिजे जैसें । सूत्रें मणि ॥ ३१ ॥
सुवर्णाचे मणी केले । ते सोनियाचे सुतीं वोविले ।
तैसें म्यां जग धरिलें । सबाह्याभ्यंतरीं ॥ ३२ ॥

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९॥

म्हणौनि उदकीं रसु । कां पवनीं जो स्पर्शु ।
शशिसूर्यीं जो प्रकाशु । तो मीचि जाण ॥ ३३ ॥
तैसाचि नैसर्गिकु शुद्धु । मी पृथ्वीच्या ठायीं गंधु ।
गगनीं मी शब्दु । वेदीं प्रणवु ॥ ३४ ॥
नराच्या ठायीं नरत्व । जें अहंभाविये सत्त्व ।
तें पौरुष मी हें तत्त्व । बोलिजत असे ॥ ३५ ॥
अग्नि ऐसें आहाच । तेज नामाचें आहे कवच ।
तें परतें केलिया साच । निजतेज तें मी ॥ ३६ ॥
आणि नानाविध योनी । जन्मोनि भूतें त्रिभुवनीं ।
वर्तत आहाति जीवनीं । आपुलाल्या ॥ ३७ ॥
एकें पवनेंचि पिती । एकें तृणास्तव जिती ।
एकें अन्नाधारें राहती । जळें एकें ॥ ३८ ॥
ऐसें भूतांप्रति आनान । जें प्रकृतिवशें दिसे जीवन ।
तें आघवाठायीं अभिन्न । मीचि एक ॥ ३९ ॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १०॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११॥

पैं आदिचेनि अवसरें । विरूढे गगनाचेनि अंकुरें ।
जे अंतीं गिळी अक्षरें । प्रणवपीठींचीं ॥ ४० ॥
जंव हा विश्वाकारु असे । तंव जें विश्वाचिसारिखें दिसे ।
मग महाप्रळयदशे । कैसेंही नव्हे ॥ ४१ ॥

ऐसें अनादि जें सहज । तें मी गा विश्वबीज ।
हें हातातळीं तुज । देइजत असे ॥ ४२ ॥
मग उघड करूनि पांडवा । जैं हे आणिसील सांख्याचिया
गांवा । तैं ययाचा उपेगु बरवा । देखशील ॥ ४३ ॥
परी हे अप्रासंगिक आलाप । आतां असतु न बोलों संक्षेप ।
जाण तपियांच्या ठायीं तप । तें रूप माझें ॥ ४४ ॥
बळियांमाजीं बळ । तें मी जाणें अढळ ।
बुद्धिमंतीं केवळ । बुद्धि तें मी ॥ ४५ ॥
भूतांच्या ठायीं कामु । तो मी म्हणे आत्मारामु ।
जेणें अर्थास्तव धर्मु । थोरु होय ॥ ४६ ॥
ए-हवीं विकाराचेनि पैसे । करी कीर इंद्रियांचि ऐसें ।
परी धर्मासि वेखासें । जावों नेदी ॥ ४७ ॥
जो अप्रवृत्तीचा अव्हांटा । सांडूनि विधीचिया निघे वाटा ।
तेवींचि नियमाचा दिवटा । सवें चाले ॥ ४८ ॥
कामु ऐसिया वोजा प्रवर्ते । म्हणौनि धर्मासि होय पुरतें ।
मोक्षतीर्थींचे मुक्तें । संसार भोगी ॥ ४९ ॥
जो श्रुतिगौरवाच्या मांडवीं । काम सृष्टीचा वेलु वाढवी ।
जंव कर्मफळेंसि पालवी । अपवर्गीं टेंके ॥ ५० ॥
ऐसा नियुत कां कंदर्पु । जो भूतां या बीजरूपु ।
तो मी म्हणे बापु । योगियांचा ॥ ५१ ॥
हें एकेक किती सांगावें । आतां वस्तुजातचि आघवें ।
मजपासूनि जाणावें । विकारलें असे ॥ ५२ ॥

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२॥

जे सात्त्विक हन भाव । कां रजतमादि सर्व ।
तें ममरूपसंभव । वोळखें तूं ॥ ५३ ॥
हे जाले तरी माझ्या ठायीं । परी तयामाजीं मी नाहीं ।
जैसी स्वप्नींच्या डोहीं । जागृति न बुडे ॥ ५४ ॥
जैसी रसाचीच सुघट । बीजकणिका घनवट ।
परी तियेस्तव होय काष्ठ । अंकुरद्वारें ॥ ५५ ॥
मग तया काष्ठाच्या ठायीं । सांग पां बीजपण असे काई ।
तैसा मी विकारीं नाहीं । जरी विकारला दिसे ॥ ५६ ॥
पैं गगनीं उपजे आभाळ । परी तेथ गगन नाहीं केवळ ।
अथवा आभाळीं होय सलिल । तेथ अभ्र नाहीं ॥ ५७ ॥
मग त्या उदकाचेनि आवेशें । प्रगटलें तेज जें लखलखीत
दिसे । तिये विजूमाजीं असे । सलिल कायी ॥ ५८ ॥
सांगें अग्नीस्तव धूम होये । तिये धूमीं काय अग्नि आहे ।
तैसा विकारु हा मी नोहें । जरी विकारला असे ॥ ५९ ॥

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३॥

परी उदकीं जाली बाबुळी । ते उदकातें जैसी झांकोळी ।
कां वायांचि आभाळीं । आकाश लोपे ॥ ६० ॥
हां गा स्वप्न लटिकें म्हणों ये । परि निद्रावशें बाणलें होये ।
तंव आठवु काय देत आहे । आपणपेयां ॥ ६१ ॥

हें असो डोळयांचें । डोळांचि पडळ रचे ।
तेणें देखणेंपण डोळयांचे । न गिळजे कायी ॥ ६२ ॥
तैसी हे माझीच बिंबली । त्रिगुणात्मक साउली ।
कीं मजचि आड वोडवली । जवनिका जैसी ॥ ६३ ॥
म्हणौनि भूतें मातें नेणती । माझींच परी मी नव्हती ।
जैसी जळींचि जळीं न विरती । मुक्ताफळें ॥ ६४ ॥
पैं पृथ्वीयेचा घटु कीजे । सवेंचि पृथ्वीसि मिळे तरी मेळविजे
। ए-हवीं तोचि अग्निसंगें सिजे । तरी वेगळा होय ॥ ६५ ॥
तैसें भूतजात सर्व । हे माझेचि कीर अवयव ।
परि मायायोगें जीव- । दशे आले ॥ ६६ ॥
म्हणौनि माझेचि मी नव्हती । माझेचि मज नोळखती ।
अहंममताभ्रांती । विषयांध जाले ॥ ६७ ॥

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४॥

आतां महदादि हे माझी माया । उतरोनियां धनंजया ।
मी होईजे हें आया । कैसेनि ये ॥ ६८ ॥
जिये ब्रह्माचळाचा आधाडा । पहिलिया संकल्पजळाचा उभडा
। सवेंचि महाभूतांचा बुडबुडा । साना आला ॥ ६९ ॥
जे सृष्टिविस्ताराचेनि वोघें । चढत काळकळनेचेनि वेगें ।
प्रवृत्तिनिवृत्तीचीं तुंगें । तटें सांडी ॥ ७० ॥
जे गुणघनाचेनि वृष्टिभरें । भरली मोहाचेनि महापूरें ।
घेऊनि जात नगरें । यमनियमांचीं ॥ ७१ ॥

जे द्वेषाच्या आवर्तीं दाटत । मत्सराचे वळसे पडत ।
माजीं प्रमादादि तळपत । महामीन ॥ ७२ ॥
जेथ प्रपंचाचीं वळणें । कर्माकर्मांचीं वोभाणें ।
वरी तरताती वोसाणें । सुखदुःखांचीं ॥ ७३ ॥
रतीचिया बेटा । आदळती कामाचिया लाटा ।
जेथ जीवफेन संघटा । सैंघ दिसे ॥ ७४ ॥
अहंकाराचिया चळिया । वरि मदत्रयाचिया उकळिया ।
जेथ विषयोर्मीच्या आकळिया । उल्लाळ घेती ॥ ७५ ॥
उदयास्ताचे लोंढे । पाडीत जन्ममरणाचे चोंढे ।
जेथ पांचभौतिक बुडबुडे । होती जाती ॥ ७६ ॥
सम्मोह विभ्रम मासे । गिळिताती धैर्याचीं आविसें ।
तेथ देव्हडे भोंवत वळसे । अज्ञानाचे ॥ ७७ ॥
भ्रांतीचेनि खडुळें । रेवले आस्थेचे अवगाळें ।
रजोगुणाचेनि खळाळें । स्वर्गु गाजे ॥ ७८ ॥
तमाचे धारसे वाड । सत्त्वाचें स्थिरपण जाड ।
किंबहुना हे दुवाड । मायानदी ॥ ७९ ॥
पैं पुनरावृत्तीचेनि उभडें । झळंबती सत्यलोकींचे हुडे ।
घायें गडबडती धोंडे । ब्रह्मगोळकाचे ॥ ८० ॥
तया पाणियाचेनि वहिलेपणें । अझुनी न धरिती वोभाणें ।
ऐसा मायापूर हा कवणें । तरिजेल गा ॥ ८१ ॥
येथ एक नवलावो । जो जो कीजे तरणोपावो ।
तो तो अपावो । होय तें एक ॥ ८२ ॥
एक स्वयंबुद्धीच्या बाहीं । रिगाले तयांची शुद्धीचि नाहीं ।

एक जाणिवेचे डोहीं । गर्वेंचि गिळिले ॥ ८३ ॥
एकीं वेदत्रयाचिया सांगडी । घेतल्या अहंभावाचिया धोंडी ।
ते मदमीनाच्या तोंडीं । सगळेचि गेले ॥ ८४ ॥
एकीं वयसेचें जाड बांधले । मग मन्मथाचिये कांसे लागले ।
ते विषयमगरीं सांडिले । चघळूनियां ॥ ८५ ॥
आतां वार्धक्याच्या तरंगा- । माजीं मतिभ्रंशाचा जरंगा ।
तेणें कवळिजताती पैं गा । चहूंकडे ॥ ८६ ॥
आणि शोकाचा कडा उपडत । क्रोधाच्या आवर्तीं दाटत ।
आपदागिधीं चुंबिजत । उधवला ठायीं ॥ ८७ ॥
मग दुःखाचेनि बरबटें बोंबले । पाठीं मरणाचिये रेवे रेवले ।
ऐसे कामाचे कांसे लागले । ते गेले वायां ॥ ८८ ॥
एकीं यजनक्रियेची पेटी । बांधोनि घातली पोटीं ।
ते स्वर्गसुखाच्या कपाटीं । शिरकोनि ठेले ॥ ८९ ॥
एकीं मोक्षीं लागावयाचिया आशा । केला कर्मबाह्यांचा
भरंवसा । परी ते पडिले वळसां । विधिनिषेधांच्या ॥ ९० ॥
जेथ वैराग्याची नाव न रिगे । विवेकाचा तागा न लगे ।
वरि कांहीं तरों ये योगें । तरी विपाय तो ॥ ९१ ॥
ऐसें तरी जीवाचिये आंगवणें । इये मायानदीचें तरणें ।
हें कासयासारिखें बोलणें । म्हणावें पां ॥ ९२ ॥
जरी अपथ्यशीळा व्याधी । कळे साधूसी दुर्जनाची बुद्धी ।
कीं रागी सांडी रिद्धी । आली सांती ॥ ९३ ॥
जरी चोरां सभा दाटे । अथवा मीनां गळु घोटे ।
ना तरी भेडा उलटे । विवसी जरी ॥ ९४ ॥

पाडस वागुर करांडी । कां मुंगी मेरु वोलांडी ।
तरी मायेची पैलथडी । देखती जीव ॥ ९५ ॥
म्हणौनि गा पंडुसुता । जैसी सकामा न जिणवेचि वनिता ।
तेवीं मायामय हे सरिता । न तरवें जीवां ॥ ९६ ॥
येथ एकचि लीला तरले । जे सर्वभावें मज भजले ।
तयां ऐलीच थडी सरलें । मायाजळ ॥ ९७ ॥
जयां सद्‌गुरुतारूं फुडें । जे अनुभवाचे कांसे गाढे ।
जयां आत्मनिवेदन तरांडे । आकळलें ॥ ९८ ॥
जे अहंभावाचें वोझें सांडुनी । विकल्पाचिया झुळका
चुकाउनी । अनुरागाचा निरुता हौनि । पाणिढाळु ॥ ९९ ॥
जया ऐक्याचिया उतारा । बोधाचा जोडला तारा ।
मग निवृत्तीचिया पैल तीरा । झेंपावले जे ॥ १०० ॥
ते उपरतीच्या वांवीं सेलत । सोऽहंभावाचेनि थावें पेलत ।
मग निघाले अनकळित । निवृत्तितटीं ॥ १०१ ॥
येणें उपायें मज भजले । ते हे माझी माया तरले ।
परि ऐसे भक्त विपाइले । बहुवस नाहीं ॥ १०२ ॥

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५॥

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६॥

जे बहुतां एकां अव्हांतरु । अहंकाराचा भूतसंचारु ।
जाहला म्हणौनि विसरु । आत्मबोधाचा ॥ १०३ ॥

ते वेळीं नियमाचें वस्त्र नाठवे । पुढील अधोगतीची लाज नेणवे । आणि करिताति जें न करावें । वेदु म्हणे ॥ १०४ ॥
पाहें पां शरीराचिया गांवा । जयालागीं आले पांडवा ।
तो कार्यार्थु आघवा । सांडूनियां ॥ १०५ ॥
इंद्रियग्रामींचे राजबिदीं । अहंममतेचिया जल्पवादीं ।
विकारांतरांचि मांदीं । मेळवूनियां ॥ १०६ ॥
दुःखशोकांच्या घाईं । मारिलियाची सेचि नाहीं ।
हे सांगावया कारण काई । जे ग्रासिले माया ॥ १०७ ॥
म्हणौनि ते मातें चुकले । ऐका चतुर्विध मज भजले ।
जिहीं आत्महित केलें । वाढतें गा ॥ १०८ ॥
तो पहिला आर्तु म्हणिजे । दुसरा जिज्ञासु बोलिजे ।
तिजा अर्थार्थी जाणिजे । ज्ञानिया चौथा ॥ १०९ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७॥

तेथ आर्तु तो आर्तीचेनि व्याजें । जिज्ञासु तो जाणावयालागीं भजे । तिजेनि तेणें इच्छिजे । अर्थसिद्धि ॥ ११० ॥
मग चौथियाच्या ठायीं । कांहींचि करणें नाहीं ।
म्हणौनि भक्तु एकु पाहीं । ज्ञानिया जो ॥ १११ ॥
जे तया ज्ञानाचेनि प्रकाशें । फिटलें भेदाभेदांचें कडवसें ।
मग मीचि जाहला समरसें । आणि भक्तुही तेवींचि ॥ ११२ ॥
परि आणिकांचिये दिठी नावेक । जैसा स्फटिकुचि आभासे उदक । तैसा ज्ञानी नव्हे कौतुक । सांगतां तो ॥ ११३ ॥

जैसा वारा कां गगनीं विरे । मग वारेपण वेगळें नुरे ।
तेवीं भक्त हे पैज न सरे । जरी ऐक्या आला ॥ ११४ ॥
जरी पवनु हालवूनि पाहिजे । तरी गगनावेगळा देखिजे ।
ए-हवीं गगन तो सहजें । असे जैसें ॥ ११५ ॥
तैसें शरीरीं हन कर्में । तो भक्तु ऐसा गमे ।
परी अंतरप्रतीतिधर्मे । मीचि जाहला ॥ ११६ ॥
आणि ज्ञानाचेनि उजिडलेपणें । मी आत्मा ऐसें तो जाणें ।
म्हणौनि मीही तैसेंचि म्हणें । उचंबळला सांता ॥ ११७ ॥
हां गा जीवापैलीकडिलीये खुणे । जो पावोनि वावरों जाणें ।
तो देहाचेनि वेगळेपणें । काय वेगळा होय ॥ ११८ ॥

उदारा: सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थित: स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८॥

म्हणौनि आपुलाल्या हिताचेनि लोभें । मज आवडे तोहि भक्त
झोंबे । परी मीचि करी वालभें । ऐसा ज्ञानिया एकु ॥११९॥
पाहें पां दुभतयाचिया आशा । जगचि धेनूसि करीतसे फांसा
। परि दोरेंवीण कैसा । वत्साचा बळी ॥ १२० ॥
कां जे तनुमनुप्राणें । तें आणिक कांहींचि नेणें ।
देखे तयातें म्हणे । हे माय माझी ॥ २१ ॥
तें येणें मानें अनन्यगती । म्हणौनि धेनुही तैसीचि प्रीति ।
यालागीं लक्ष्मीपती । बोलिले साचें ॥ १२२ ॥
हें असो मग म्हणितलें । जे कां तुज सांगितलें ।
तेही भक्त भले । पढियंते आम्हां ॥ १२३ ॥

परि जाणोनियां मातें । जे पाहों विसरले मागौतें ।
जैसें सागरा येऊनि सरितें । मुरडावें ठेलें ॥ १२४ ॥
तैसी अंतःकरणकुहरीं जन्मली । जयाची प्रतीतिगंगा मज
मीनली । तो मी हे काय बोली । फार करूं ॥ १२५ ॥
ए-हवीं ज्ञानिया जो म्हणिजे । तो चैतन्यचि केवळ माझें ।
हें न म्हणावें परि काय कीजे । न बोलणें बोलों ॥ १२६ ॥

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९॥

जे तो विषयांची दाट झाडी- । माजीं कामक्रोधांचीं सांकडीं ।
चुकावूनि आला पाडीं । सद्वासनेचिया ॥ १२७ ॥
मग साधुसंगें सुभटा । उजू सत्कर्माचिया वाटा ।
अप्रवृत्तीचा अव्हांटा । डावलूनि ॥ १२८ ॥
आणि जन्मशतांचा वाहतवणा । तेविंची आशेचिया न लेचि
वाहणा । तेथ फलहेतूचा उगाणा । कवणु चाळी ॥ १२९ ॥
ऐसा शरीरसंयोगाचिये राती- । माजीं धांवतां सडिया आयती
। तंव कर्मक्षयाची पाहाती । पाहांट जाली ॥ १३० ॥
तैसीच गुरुकृपा उखा उजळली । ज्ञानाची वोतपली पडली ।
तेथ साम्याची ऋद्धि उघडली । तयाचिये दिठी ॥ १३१ ॥
ते वेळीं जयाकडे वास पाहे । तेउता मीचि तया एकु आहे ।
अथवा निवांत जरी राहे । तरही मीचि तया ॥ १३२ ॥
हें असो आणिक कांहीं । तया सर्वत्र मीवांचूनि नाहीं ।
जैसें सबाह्य जळ डोहीं । बुडालिया घटा ॥ १३३ ॥

तैसा तो मजभीतरीं । मी तया आंतुबाहेरी ।
हें सांगिजेल बोलवरी । तैसें नव्हे ॥ १३४ ॥
म्हणौनि असो हें इयापरी । तो देखे ज्ञानाची वाखारी ।
तेणें संसरलेनि करी । आपु विश्व ॥ १३५ ॥
हें समस्तही श्रीवासुदेवो । ऐसा प्रतीतिरसाचा वोतला भावो ।
म्हणौनि भक्तांमाजीं रावो । आणि ज्ञानिया तोचि ॥ १३६ ॥
जयाचिये प्रतीतीचा वाखारां । पवाडु होय चराचरा ।
तो महात्मा धनुर्धरा । दुर्लभु आथी ॥ १३७ ॥
येर बहुत जोडती किरीटी । जयांचीं भजनें भोगासाठीं ।
जे आशातिमिरें दृष्टी । विषयांध जाले ॥ १३८ ॥

कामैस्तैस्तैर्हृज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २०॥

आणि फळाचिया हांवा । हृदयीं कामा जाला रिगावा ।
कीं तयाचिये घसणी दिवा । ज्ञानाचा गेला ॥ १३९ ॥
ऐसे उभयतां आंधारीं पडले । म्हणौनि पासींचि मातें चुकले ।
मग सर्वभावें अनुसरले । देवतांतरां ॥ १४० ॥
आधींच प्रकृतीचे पाइक । वरी भोगालागीं तंव रंक ।
मग तेणें लोलुपत्वें कौतुक । कैसेनि भजती ॥ १४१ ॥
कवणीं तिया नियमबुद्धि । कैसिया हन उपचारसमृद्धि ।
कां अर्पण यथाविधि । विहित करणें ॥ १४२ ॥

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१॥

पैं जो जिये देवतांतरीं । भजावयाची चाड करी ।
तयाची ते चाड पुरी । पुरविता मी ॥ १४३ ॥
देवोदेवीं मीचि पाहीं । हाही निश्चयो त्यासि नाहीं ।
भावो ते ते ठायीं । वेगळा धरिती ॥ १४४ ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२॥

मग तिया श्रद्धायुक्त । तेथिंचें आराधन जें उचित ।
तें सिद्धिवरी समस्त । वर्तो लागे ॥ १४५ ॥
ऐसें जेणें जें भाविजे । तें फळ तेणें पाविजे ।
परी तेंही सकळ निपजे । मजचिस्तव ॥ १४६ ॥

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३॥

परी ते भक्त मातें नेणती । जे कल्पनेबाहेरी न निघती ।
म्हणौनि कल्पित फळ पावती । अंतवंत ॥ १४७ ॥
किंबहुना ऐसें जें भजन । तें संसाराचेंचि साधन ।
येर फळभोग तो स्वप्न । नावभरी दिसे ॥ १४८ ॥
हें असो परौंते । मग हो कां आवडे तें ।
परी यजी जो देवतांतें । तो देवत्वासीचि ये ॥ १४९ ॥
येर तनुमनुप्राणी । जे अनुसरले माझेयाचि वाहणीं ।
ते देहाच्या निर्वाणीं । मीचि होती ॥ १५० ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४॥

परी तैसें न करिती प्राणिये । वायां आपुलिया हितीं वाणिये
। जें पोहताती पाणियें । तळहातींचेनि ॥ १५१ ॥
नाना अमृताच्या सागरीं बुडिजे । मग तोंडा कां वज्रमिठी
पाडिजे । आणि मनीं तरी आठविजे । थिल्लरोदकातें ॥१५२॥
हें ऐसें कासया करावें । जे अमृतींही रिगोनि मरावें ।
तें सुखें अमृत होऊनि कां नसावें । अमृतामाजीं ॥ १५३ ॥
तैसा फळहेतूचा पांजरा । सांडूनियां धनुर्धरा ।
कां प्रतीतिपाखीं चिदंबरा । गोसाविया नोहावें ॥ १५४ ॥
जेथ उंचावलेनि पवाडें । सुखाचा पैसारु जोडे ।
आपुलेनि सुरवाडें । उडों ये ऐसा ॥ १५५ ॥
तया उमपा माप कां सुवावें । मज अव्यक्ता व्यक्त कां
मानावें । सिद्ध असतां कां निमावें । साधनवरी ॥ १५६ ॥
परी हा बोल आघवा । जरी विचारीजतसे पांडवा ।
तरी विशेषें या जीवां । न चोजवे गा ॥ १५७ ॥

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५॥

कां जे योगमायापडळें । हे जाले आहाति आंधळे ।
म्हणौनि प्रकाशाचेनि देहबळें । न देखती मातें ॥ १५८ ॥
ए-हवीं मी नसें ऐसें । काय वस्तुजात असे ।
पाहें पां कणव जळ रसें- । रहित आहे ॥ १५९ ॥

पवनु कवणातें न शिवेचि । आकाश कें न समायेचि ।
हें असो एकु मीचि । विश्वीं आहें ॥ १६० ॥

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६॥

येथें भूतें जियें अतीतलीं । तियें मीचि होऊनि ठेलीं ।
आणि वर्तत आहाति जेतुलीं । तींही मीचि ॥ १६१ ॥
कां भविष्यमाणें जियें हीं । तींहीं मजवेगळीं नाहीं ।
हा बोलचि ए-हवीं कांहीं । होय ना जाय ॥ १६२ ॥
दोराचिया सापासी । डोंबा बडिया ना गव्हाळा ऐसी ।
संख्या न करवे कोण्हासी । तेवीं भूतांसि मिथ्यत्वें ॥ १६३ ॥
मी ऐसा पंडुसुता । अनुस्यूतु सदा असतां ।
या संसार जो भूतां । तो आनें बोलें ॥ १६४ ॥
तरी तेचि आतां थोडीसी । गोठी सांगिजेल परियेसीं ।
जै अहंकारा तनूंसीं । वालभ पडिलें ॥ १६५ ॥

इच्छाद्वेषसत्मुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७॥

तेथ इच्छा हे कुमारी जाली । मग ते कामाचिया तारुण्या
आली । तेथ द्वेषेंसीं मांडिली । वर्‌हाडिक ॥ १६६ ॥
तया दोघांस्तव जन्मला । ऐसा द्वंद्वमोहो जाला ।
मग तो आजेयानें वाढविला । अहंकारें ॥ १६७ ॥
जो धृतीसी सदां प्रतिकूळु । नियमाही नागवे सळु ।

आशारसें दोंदिलु । जाला सांता ॥ १६८ ॥
असंतुष्टीचिया मदिरा । मत्त होऊनि धनुर्धरा ।
विषयांचे वोवरां । विकृतीशीं ॥ १६९ ॥
तेणें भावशुद्धीचिये वाटे । विखुरले विकल्पाचे कांटे ।
मग चिरिलें आव्हांटे । अप्रवृत्तीचे ॥ १७० ॥
तेणें भूतें भांबावलीं । म्हणौनि संसाराचिया आडवामाजीं
पडिलीं । मग महादुःखाच्या घेतलीं । दांडे वरी ॥ १७१ ॥

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

ऐसे विकल्पाचे वांयाणे । कांटे देखोनि सणाणे ।
जे मतिभ्रमाचे पासवणें । घेतीचिना ॥ १७२ ॥
उजू एकनिष्ठेच्या पाउलीं । रगडूनि विकल्पाचिया भालीं ।
महापातकाची सांडिली । अटवीं जिहीं ॥ १७३ ॥
मग पुण्याचे धांवा घेतले । आणि माझी जवळीक पातले ।
किंबहुना चुकले । वाटवधेयां ॥ १७४ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९॥

ए-हवीं तरी पार्था । जन्ममरणाची निमे कथा ।
ऐसिया प्रयत्नातें आस्था । विये जयांची ॥ १७५ ॥
तयां तो प्रयत्नुचि एके वेळे । मग समग्र परब्रह्में फळे ।
जया पिकलेया रसु गळे । पूर्णतेचा ॥ १७६ ॥

ते वेळीं कृतकृत्यता जग भरे । तेथ अध्यात्माचें नवलपण पुरे
। कर्माचें काम सरे । विरमे मन ॥ १७७ ॥
ऐसा अध्यात्मलाभु तया । होय गा धनंजया ।
भांडवल जया । उद्यमीं मी ॥ १७८ ॥
तयातें साम्याचिये वाढी । ऐक्याची सांदे कुळवाडी ।
तेथ भेदाचिया दुबळवाडी । नेणिजे तया ॥ १७९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३०॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादो ज्ञानविज्ञानयोगो नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

जिहीं साधिभूता मातें । प्रतीतीचेनि हातें ।
धरूनि अधिदैवातें । शिवतले गा ॥ १८० ॥
जया जाणिवेचेनि वेगें । मी अधियज्ञुही दृष्टी रिगें ।
ते तनूचेनि वियोगें । विरहये नव्हती ॥ १८१ ॥
ए-हवीं आयुष्याचें सूत्र विघडतां । भूतांची उमटे खडाडता ।
काय न मरतयाचियाहि चित्ता । युगांतु नोहे ॥ १८२ ॥
परी नेणों कैसे पैं गा । जे जडोनि गेले माझिया आंगा ।
ते प्रयाणींचिया लगबगा । न सांडितीच मातें ॥ १८३ ॥
एरहवी तरीं जाण । ऐसे जे निपुण ।
तेचि अंतःकरण- । युक्त योगी ॥ १८४ ॥
तंव इये शब्दकुपिकेतळीं । नोडवेचि अवधानाची अंजुळी ।

जे नावेक अर्जुन तये वेळीं । मागांचि होता ॥ १८५ ॥
जेथ तद्ब्रह्मवाक्यफळें । जिये नानार्थरसें रसाळें ।
बहकताती परिमळें । भावाचेनि ॥ १८६ ॥
सहज कृपामंदानिळें । कृष्णद्रुमाची वचनफळें ।
अर्जुन श्रवणाचिये खोळे । अवचित पडिलीं ॥ १८७ ॥
तियें प्रमेयाची हो कां वळलीं । कीं ब्रह्मरसाच्या सागरीं
चुबुकळिलीं । मग तैसीचि कां घोळिलीं । परमानंदें ॥१८८॥
तेणें बरवेपणें निर्मळें । अर्जुना उन्मेषाचे डोहळे ।
घेताति गळाळे । विस्मयामृताचे ॥ १८९ ॥
तिया सुखसंपत्ती जोडलिया । मग स्वर्गा वाती वांकुलिया ।
हृदयाच्या जीवीं गुतकुलिया । होत आहाती ॥ १९० ॥
ऐसें वरचिलीचि बरवा । सुख जावों लागलें फावा ।
तंव रसस्वादाचिया हांवा । लाहो केला ॥ १९१ ॥
झडकरी अनुमानाचेनि करतळें । घेऊनि तियें वाक्यफळें ।
प्रतीतिमुखीं एके वेळे । घालूं पाहे ॥ १९२ ॥
तंव विचाराचिया रसना न दाटती । परी हेतूच्या दशनीं न
फुटती । ऐसें जाणौनि सुभद्रापती । चुंबिचिना ॥ १९३ ॥
मग चमत्कारला म्हणे । इयें जळींचीं मा तारांगणें ।
कैसा झकविलों असलगपणें । अक्षरांचेनि ॥ १९४ ॥
इयें पदें नव्हती फुडिया । गगनाचिया घडिया ।
येथ आमुची मति बुडालिया । थावो न निघे ॥ १९५ ॥
वांचूनि जाणावयाची कें गोठी । ऐसें जीवीं कल्पूनि किरीटी ।
तिया पुनरपि केली दृष्टी । यादवेंद्रा ॥ १९६ ॥

मग विनविलें सुभटें । हां हो जी ये एकवाटे ।
सातही पदें अनुच्छिष्टें । नवलें आहाती ॥ १९७ ॥
ए-हवीं अवधानाचेनि वहिलेपणें । नाना प्रमेयांचें उगाणें ।
काय श्रवणाचेनि आंगवणें । बोंलों लाहाती ॥ १९८ ॥
परी तैसें हें नोहेचि देवा । देखिला अक्षरांचा मेळावा ।
आणि विस्मयाचिया जीवा । विस्मयो जाला ॥ १९९ ॥
कानाचेनि गवाक्षद्वारें । बोलाचे रश्मी अभ्यंतरें ।
पाहेना तंव चमत्कारें । अवधान ठकलें ॥ २०० ॥
तेवींचि अर्थाची चाड मज आहे । तें सांगतांही वेळु न साहे ।
म्हणौनि निरूपण लवलाहें । कीजो देवा ॥ २०१ ॥
ऐसा मागील पडताळा घेउनी । पुढां अभिप्राय दृष्टी सूनी ।
तेवींचि माजीं शिरौनी । आर्ती आपुली ॥ २०२ ॥
कैसी पुसती पाहें पां जाणिव । भिडेचि तरी लंघों नेदीं शिंव
। ए-हवीं श्रीकृष्ण हृदयासि खेंव । देवों सरला ॥ २०३ ॥
अहो श्रीगुरूतें जैं पुसावें । तैं येणें मानें सावध होआवें ।
हें एकचि जाणें आघवें । सव्यसाची ॥ २०४ ॥
आतां तयाचें तें प्रश्न करणें । वरी सर्वज्ञ श्रीहरीचें बोलणें ।
संजयो आवडलेपणें । सांगैल कैसें ॥ २०५ ॥
तिये अवधान द्यावें गोठी । बोलिजेल नीट मर्‍हाटी ।
जैसी कानाचे आधीं दिठी । उपेगा जाये ॥ २०६ ॥
बुद्धीचिया जिभा । बोलाचा न चाखतां गाभा ।
अक्षरांचिया भांबा । इंद्रियें जिती ॥ २०७ ॥
पहा पां मालतीचे कळे । घ्राणासि कीर वाटले परिमळें ।

परि वरचिला बरवा काइ डोळे । सुखिये नव्हती ॥ २०८ ॥
तैसें देशियेचिया हवावा । इंद्रियें करिती राणिवा ।
मग प्रमेयाचिया गांवा । लेसां जाइजे ॥ २०९ ॥
ऐसेनि नागरपणें । बोलु निमे तें बोलणें ।
ऐका ज्ञानदेवो म्हणे । निवृत्तीचा ॥ २१० ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां सप्तमोध्यायः ॥

******

॥ रामकृष्णहरि ॥

सेवाभावी संतचरणरज

बाळकृष्ण प्रकाश कदम

जय हरि सांस्कृतीक प्रतिष्ठान, सोलापूर

(इतर PDF ग्रंथासाठी संपर्क - ९७६५६५३८०५)

******